

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕРАКАДЕМИЯСЫ
А. АЛТМЫШБАЕВ АТЫНДАГЫ ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ Д 23.20.611

Кол жазма укугунда

УДК 321.64:321.02(575.2)(043.3)

Темирбекова Асель Темирбековна

АВТОРИТАРДЫК БАШКАРУУ ТОТАЛИТАРИЗМДЕН
ДЕМОКРАТИЯГА ӨТҮҮ МЕЗГИЛИНДЕГИ САЯСИЙ ПРОЦЕССТИН
МҮНӨЗҮ КАТАРЫ
(КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИСАЛЫНДА)

23.00.02 - саясий институттар, процесстер жана технологиялар
саясий илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2021

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин караштуу К.Дикамбаев атындагы Дипломатиялык академиясында эл аралык мамилелер кафедрасында аткарылган.

Илимий жетекчиси: **Акунов Аалыбек Акунович** - тарых илимдеринин доктору, профессор, И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин философия жана социалдык илимдер кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: **Сааданбеков Жумагул Сааданбекович** - саясий илимдердин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Саясат таануу жана экспертиза борборунун жетектөөчү илимий кызматкери
Эсенгул Чынара - саясий илимдеринин кандидаты, Писнексус фондунун Борбордук Азия боюнча программдык кеңешчиси

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин саясий жана укуктук дисциплиналар кафедрасы, дареги 720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспектиси, 27.

Диссертациялык иш 2021-жылдын 15-декабрында саат 16.00дө Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын А. Алтмышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институту менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдында уюштурулган саясий жана социология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденүүгө диссертацияларды коргоо боюнча Д 23.20.611 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй көчөсү, 265а, 1 кабат, диссертациялык залы.

Коргоонун идентификациялык коду:

<https://vc.vak.kg/b/ds7-c76-2wu-bdm>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265а, 1 кабат) жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, г.Бишкек, ул. Фрунзе, 547, 1 кабат) илимий китепканаларынан жана диссертациялык кеңештин **naskr.kg** сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2021-жылдын 12-ноябрында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
саясий илимдеринин доктору, доцент**

Ч. Ш. Абдыраманова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу. Постсоветтик республикалардагы саясий процесстердин анализи коомдук аң сезимде авторитардык тенденциялардын күчөп баратканын көрсөтүүдө. Саясий атаандаштыктын азайышы, шайлоолордун формалдуулугу, көп партиялуулук системасынын алсыздыгы, коррупцияга баткан саясий элита, бизнестин мамлекеттик бийликке карата ишениминин төмөндүгү, мамлекеттик кызматкерлердин мыйзамга эмес, тескерисинче, өзүнөн жогору турган башчыларына баш ийүү адатынын кулач жайышы, район менен облус, мекеме менен ишкана жетекчилерин жамаат тарабынан шайлоо сыяктуу демократиялык элементтердин жана процедуралардын алсыздыгы ж.б. көптөгөн көрүнүштөр авторитаризмдин күчтүү экендигинен кабар берет. Ушундан улам демократиялык эмес саясий режимдерди жана авторитаризмдин улам пайда болуп жаткан жаңы формаларын изилдөөгө болгон окумуштуулардын кызыгуусу акыркы жылдары кескин жогорулады десек болот. Бул диссертацияда авторитардык башкаруунун элементтеринин Кыргыз Республикасындагы саясий процесстерге тийгизген таасири ар тараптуу изилдөөгө алынды. Кыргызстанда мамлекеттик башкаруунун оптималдуу моделин издөө процесси дагы деле уланып жатканын эске алсак, анда бул теманын актуалдуулугу дагы көбүрөөк айкын болот.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалары жана илимий-изилдөө темалар менен байланышы. Бул диссертациялык изилдөөнүн темасы окумуштуунун илимий жетекчи жана изденүүчүнүн демилгеси менен аныкталган.

Изилдөөнүн максаты. Советтик тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги авторитардык режимдин элементтеринин заманбап Кыргызстандагы саясий процесстерге тийгизген таасирин аныктоо диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп эсептелет.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Авторитаризмди саясий режимдин тибби катары изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздерин изилдөө;
2. авторитардык режимдердин заманбап түрлөрүн ачып берүү;
3. “Авторитардык инсандын башкаруусу” түшүнүгүн аныктоону изилдөөнүн концептуалдык негиздерин ачып берүү;
4. көз карандысыз Кыргызстандагы авторитардык режимдин калыптанышы жана өнүгүшүн изилдөө жана негизги баскычтарын белгилөө;
5. кыргызстандын демократияны курууга карай татаал жолундагы “үч ашуу” же демократиянын үч толкунун мүнөздөө;
6. заманбап Кыргызстандын парламенттик башкаруу формасына карай багыт алышынын укуктук-саясий негиздерин изилдөө.

Диссертациянын илимий жаңылыгы.

-Ата мекендик саясий илимде кыргыз тилиндеги алгачкы изилдөөлөрдүн бири. Анда саясий модернизация процессинде авторитардык башкаруунун

элементтеринин саясий процеске тийгизген таасири иликтенген;

-“Демократия аралчасы” деп аталган эгемен Кыргызстанда башкаруунун авторитардык элементтери эгемендиктин алгачкы күндөрүнөн баштап эле орной баштаганы аныкталган;

-Кыргызстандагы постсоветтик авторитаризмдин өнүгүү өбөлгөлөрү жана логикасы изилденди;

-Аксы окуялары, 2005-жана 2010-жылдардагы күч менен бийлик алмашуулар өлкөдөгү авторитардык башкаруунун саясий процеске тийгизген терс таасиринин жыйынтыгы катары изилдөөгө алынды;

- көз карандысыз Кыргызстандагы авторитардык режимдин калыптанышы жана өнүгүшү алгачкы жолу негизги баскычтарга бөлүнүп иликтенди;

- азыркы Кыргызстандын мамлекеттик башкаруунун парламенттик формасына карай багыт алышы өлкөдөгү авторитардык режимди алсыратуу жана демократиялык институттар менен механизмдерди бекемдөө маанисинде изилденди;

-заманбап Кыргызстандагы стабилдүүлүк менен ынтымакка терс таасир берүүчү авторитардык башкаруунун көйгөйлүү жактары иликтенди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары, илимий айлампага киргизилген эмпирикалык маалыматтар мамлекеттик бийлик органдары тарабынан пайдаланылышы мүмкүн. Эгемен Кыргызстандын соңку жаңы саясий тарыхын жазууда, ошондой эле илимий-изилдөө мекемелеринин ишмердигинде, политология сабагын жана атайын курстар менен атайын семинарларды даярдоодо жана өтүүдө, мамлекеттик кызматкерлерди кесиптик кайра даярдоодо диссертациялык иликтөөлөрдүн жыйынтыктарын пайдалануу максатка ылайык келет. Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандагы саясий режимдин чыныгы табиятын таанып билүүгө өбөлгөлөрдү түзөт.

Диссертациялык коргоого сунушталган негизги жоболору:

1. Тигил же бул өлкөдө авторитардык башкаруунун жана демократиянын тартыштыгынын келип чыгуу себептерин түшүнүү жана аныктоо үчүн, ошондой эле, өлкөдө калыптанган режимдин түрү кандай экендигин аныктоо үчүн, изилдөө чөйрөсүнө бийлик орундарына жана жогорку кызматтарга жетүү тармагын гана эмес, бюрократиянын сапаты жана саясий маданияттын деңгээли сыяктуу параметрлер менен байланышкан мамлекеттик башкаруунун тармагын киргизиш абзел. Мыйзамдын күчүнө (power of law) караганда күчтүүнүн укугунун (law of power) үстөмдүк кылуусунун чыныгы табиятын таанып билүү зарылылдыгы жөнүндөгү жобо;

2. Саясат таануу илиминде “саясий режим” термининин көптөгөн аныктамалары жана түшүндүрмөлөрү бар экендиги маалым. Эреже катары, постсоветтик авторитаризмди талдоонун изилдөө көйгөйлөрүнөн улам "саясий режим" категориясын шайлоо жараянынын сапаттык жана атаандаштыктын бир өлчөмдүү мерчемдин чегинде гана карап чыгуу аз натыйжа берчүдөй. Ошондуктан, бул изилдөөдө, саясий режим бийлик кызматтарына жетүү

каналдарын жөнгө салуучу жана мамлекеттик башкаруунун моделин калыптандыруучу расмий жана расмий эмес эрежелердин жыйындысы катары аныкталат. Режимдин жалпы табиятын, б.а. анын авторитардык же полиархиялык (демократиялык) мазмунун гана эмес, авторитардык тажрыйбанын мүнөзүн аныктоо үчүн башкаруу моделинин түрү жана анын расмий институтташтыруу деңгээли сыяктуу критерийлерди да эске алуу маанилүү;

3. Демократияга өтүү десе эле, анда өлкөдөгү башкы социалдык-экономикалык көйгөйлөр өзүнөн-өзү эле чечилип калбастыгын түшүнгөндөн кийин коомдун “авторитаризмге карата ностальгиясы - кусалык, каалоосу” – “ийгиликсиз” демократияга карата жооп катары чыкты. Демократияга карата балкыган сезимди көңүл калуу, бузулуу, кыжырдануу, апатия – кайдыгерлик, каалабоо, кайгы менен капа алмаштырды. Мына ушул себептерден улам дээрлик бардык постсоветтик республикаларда саясий системанын маятниги кескин түрдө экинчи бир четки чеккеооп кетти: гегемондук аткаруу бийлигине, анын тикетүзүмдөрүнө өттү. Башкача айтканда, тоталитаризмден либералдуу демократияга өтүүнүн объективдүү зарыл формасы катары саясий алдыңкы жайыкка авторитаризм чыккандыгы жөнүндөгү жобо;

4. Түп тамырынан бери өзгөртүүлөрдү башынан кечирип жаткан коомдо, каатчылык, келечекке ишенбөө, учурдагыдан көңүл калуу өз өкүмүн сүрүп турган мезгилде “авторитардык башкарма тумоосу” маданияттын бир бөлүгү болуу менен, күчтүү абройлуу бийлик адамына болгон муктаждыкты, кадимки маданий жана жүрүш-туруш тажрыйбасын сактоо зарылдыгынын пайда болушуна жагымдуу шарттарды түзөт. Авторитардык башкаруу режиминин пайда болушу менен бирге, Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын мисалы көрсөткөндөй, өткөөл коомдордо, каатчылык мезгилинде да, кескин өзгөрүшүнө жана келечекке ишенбестик абалында ксенофобия (үчүнчү күчтөр коркунучу), маданий өзгөрүштөргө (көп түрдүү диндик радикализм, батыштык массалык маданияттын күстүү таасири) жана этностук азчылыктарга карата сабырсыздык пайда боло тургандыгы жөнүндөгү жобо;

5. Кыргызстандын соңку жаңы тарыхында орун алган Аксы окуялары менен эки жолку саясий ыңкылыптын тажрыйбалары көрсөткөндөй, буга дүйнөлүк тарыхта да мисалдар көп, 2014-жылы 20-24-февралдагы Украинадагы окуялар дагы бир жолу далилдегендей өлкөнүн башчысы өзүнүн мамлекетин, Сингапур мамлекетинин премьер-министри Ли Куан Ю сыяктуу, кыска мезгилдин ичинде гүлдөтүп, тездик менен өнүктүрүп, үчүнчү дүйнөдөн биринчиге алып чыгып, өз элинин сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, бүткүл дүйнөгө атагы чыгышы да мүмкүн экен, же болбосо, өзүнүн акылынын, көз карашынын тайкылыгынан, “кетмен сабындай” кекиртегинен, ач көздүгүнөн жана намысынын жоктугунан, Н.Чаушеску, Б.Тито, С.Хусейн, М.Каддафи, А.Акаев, К.Бакиев, В.Янукович сыяктуу, өз элинин жакшы жашоого болгон үмүтүн уурдап, мамлекеттин көз карандысыздыгынын тамырына балта чаап, коомду бөлүп-жарып, элди бири-бири менен чабыштырып, терең саясий-экономикалык жана социалдык каатчылыкка кабылтып коюшу да мүмкүн экен...

6. Мыйзамдуулук гана, атка минерлердин мыйзам алдындагы толук жоопкерчилиги гана, бийликтин толук ачыктыгы менен адилеттүүлүгү гана элдин мамлекеттик бийликке карата ишенимин кайтарып, көп улуттуу өлкөнүн ынтымагы менен биримдигин кепилдей алат. Ааламдашуунун оп тартма айлампасында руху күчтүү, маданияты бийик, биримдиктүү, жаратман улуттар гана өзү тандаган багыттан чыкпай, дүйнөлүк коомчулук менен тыкыз алакада болуп, бакубат турмушта жашап, кылымдардан бери аздектеген ата мурасын келечек муунга өткөрүп бере алат. “Авторитардык башкарма тумоосунан” коомду айыктыруунун, б.а. авторитардык чагылууну, бийликтегилерге чөгөлөп кошомат кылууну жоюунун натыйжасында бийлик менен куру барктануунун бардык түрүнүн маанисинин төмөндөшү, өзүн-өзү көрсөтө билүүнүн, саясий катышуунун, келечекке ишенүүнүн артыкчылыгы, ошондой эле жашоо-турмушунун бакубаттуулугунун, жашоо сапаты, жекече өзүн-өзү көрсөтө билүүнүн артыкчылыгы пайда болот. Бул багыттар демократиялаштырууга ыңгайлуу шарттарды түзүшөт.

7. Парламенттик башкарууга 2010- жылдан тартып багыт алган Кыргыз Республикасы - кош элдик ыңкылапты жүзөгө ашырган элдин демократиячыл мүдөөлөрү менен асыл-нарктарын жүзөгө ашырып берчү келечектүү мамлекет болсун үчүн бардык жарандар, бардык бийлик бутактары, саясий партиялар, коомдук, анын ичинде бейөкмөт уюмдар жана башка бирикмелер менен жамааттык топтор бардык демилгелүү иш-аракеттерди улантышы зарыл. Эки жолку элдик көтөрүлүштөн кийин мамлекеттик бийликтин бутактары чынында эле элдин каарынан коркуп, коомдук маанай менен эсептешип калды. Коомдук аң-сезим да кескин өзгөрүп, эркин жана глобалдуу ой жүгүрткөн, өз укуктарын коргой билген, алдына бийик максаттарды койгон, иштин көзүн билген, иштерман жана сабаттуу, коррупцияга булганбаган жаштардын мууну пайда болууда. Алардын улуттун тарыхына, тилине, салтына болгон кызыгуулары артып, аларды изилдөөгө жана жазууга болгон талаптар көбөйүүдө. Тарыхты жазууда азыр мурдагыдай коммунисттик идеологиянын кадам сайын койгон тосмолору жок. Кыргыз тарыхын изилдөө үчүн керек болгон булактардын географиясы да бүгүнкү күндө эбегейсиз кеңейген.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги тыянактары менен жоболору изденүүчүнүн жеке илимий иликтөөлөрүнүн жыйынтыгы болуп эсептелет. Изденүүчүнүн өзүнүн илимий жетекчиси менен соавторлоштукта жарык көргөн төрт илимий макаласы бар, алардагы изденүүчүнүн үлүшү элүү пайызды түзөт. Илимий жетекчиси менен биргелешип жасаган илимий билдирүүлөрү бар.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары менен жоболору республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда, семинарларда, тегерек столдордо чыгып сүйлөөнүн жүрүшүндө апробацияланган. Изилдөөнүн материалдары автор тарабынан мезгилдүү илимий журналдарда жана эл аралык басылмаларда жарык көрдү.

Диссертациянын натыйжаларын жарыялоодо чагылдыруунун

толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары менен теориялык жоболору УАКтын тизмесине кирген басылмаларда жарык көргөн 16 макалада жарыяланган. Анын ичинен төрт макала чет элдик индексүү журналдарда жарык көргөн.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, жети бөлүмдөн, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Көлөмү 175 бетти түзөт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө илимий ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого алынып чыгарылган негизги жоболор, апробацияланышы, структурасы жана көлөмү белгиленди.

“Авторитаризмди саясий режимдин тиби катары изилдөөнүн теориялык негиздери” деп аталган биринчи главада авторитаризм саясий илимдердин категориясы катары жана авторитардык режимдердин заманбап түрлөрү изилденди жана ошондой эле “авторитардык инсандын башкаруусу” түшүнүгүн аныктоону изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери каралды. “Авторитаризм саясий илимдердин категориясы катары жана авторитардык режимдердин заманбап түрлөрү” деп аталган биринчи параграфында саясат таануу илиминдеги саясий режимдерди изилдөөнүн көп жылдык салты жана өнүккөн теориялык жана усулдук негиздери анализденди. Коомдук илимдерде “саясий режим” категориясы түрдүү аныктамаларга ээ. Сунуш кылынган аныктамаларды жалпы жонунан эки багытка: минималдык (процедуралык-электоралдык) жана кеңири (саясий-коомдук) деп бөлсөк болот. [Инглхарт Р. Постмодерн: өзгөрүштөрү жана коом [Электронный ресурс]: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1997-4-2-Ingleheart Postmodern.pdf].

Саясий илимдерде демократияны теориялоонун узак салты бар, ал эми авторитаризм акыркы мезгилге чейин демократиянын негизги мүнөздөмөлөрүнө ылайык келбеген режимдин бардык түрлөрү камтылган калдыктык категория катары саналып келген. Натыйжада, авторитаризмдин элементтери жана белгилери жетиштүү түрдө тутумдаштырылбаган жана концептуалдуу негизделбеген бойдон калууда. Азыркы учурда окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан авторитардык режимдердин жаңы типтерин бардык диапозонун негизги классификациялык критерийлерге ылайык шайлоочулук (электоралдык, элиталардын атаандаштыгын), автордук (жогорку бийлик орундарына ээ болуп жана башкы саясий чечимдерди кабыл алган негизги саясий оюнчулардын призмасы аркылуу каралат) жана институционалдык (саясий партиялардын жана шайлоо институтунун режимдин ишке ашуусундагы ролу жана бийликти мурастап берүүнүн бар же жок экендиги сыяктуу белгилер) деп бөлүүгө болот. [Саясий режимдердин изилдөөлөрү : Lidén G. Theories of Dictatorships : reviewing the literature [Электрондук документ]. URL : <http://www.abo.fi/sitebuilder/media/23741/lidn.pdf> (дата

обращения : 11. 02. 2013)].

Акыркы жылдары окумуштуулар тарабынан сунуш кылынган авторитардык саясий режимдердин жаңы классификациясы демократия жана авторитаризм түрүндөгү эки өлчөмдүү бөлүнүүнү колдонгон мурунку типтештирүүнүн айрым кемчиликтеринен ийгиликтүү арылды деп тыянак чыгарса болот.

“Авторитардык инсандын башкаруусу” түшүнүгүн аныктоону изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери” деп аталган экинчи бөлүмү өзүнчө алынган инсандын авторитардуулугун мүнөздөө изилдөөгө алынды. Авторитардык башкаруунун табиятына байыркы дүйнөнүн ойчулдарынан тарта көңүл бурулуп келгени менен демократиялык эмес режимдердин илимий анализи ХХ кылымдан гана башаталганы белгилүү. [Х. Линц Президенттик кооптор [Текст] Линц Х.// Пределы власти. - 1994. № 2-3 -С. 3-24] А.Степан, Х.Чехэби, Г.О’Доннелл сыяктуу окумуштуулар «авторитаризм» терминин алгачкы жолу илимий айлампага киргизишкен. Ал эми тоталитардык режимдердин пайда болуу себептерин К.Поппер, Х.Аренд, К.Фридрих жана З.Бжежинскийлер анализдеп чыгышкан. Авторитаризм жана демократияга чет өлкөлөрдө жана КМШ өлкөлөрүндө, анын ичинде Кыргызстанда дагы миңдеген эмгектер арналган.. [Демократиялык эмес мамлекеттердин тарыхый изилдөөлөрү см. :Liden G. TheoriesofDictatorships :reviewingtheliterature [Электрондук документ] Режим доступа URL : <http://www.abo.fi/sitebuilder/media/23741/lidn.pdf> (кайрылуу күнү: 11. 02. 2013)]. Акыркы жыйырма жыл ичинде бул тема өзгөчө актуалдуулукка ээ болду. Кыргызстан кайда баратат? Кыргыз коомунун демократиялуулугу көбөйүп, авторитардуулугу азайдыбы? Тоталитардык саясий режимден демократияга өтүүнүн көптөгөн теориялары менен концепциялары бар экендиги белгилүү [Дмитриев, А.С. «Айбан числосу»: социалдык проект «Авторитардык инсан » /.- 1993.- №3.- С.67-74].

Алардын ичинде “өнүгүүнүн авторитаризми” же болбосо “башкарылма демократия” теориясы да бар. Бул теорияны жетекчиликке алган Казакстандын тажрыйбасы жөнүндө профессор Ж.Сааданбеков терең изилдөө жүргүзүп, көлөмдүү монография жазган. Кыргыз окумуштуусу Ж.Сааданбековдун авторитардык режимдер, дегеле постсоветтик республикалардагы орун алган демократиялык эмес башкаруу формалары боюнча жазган эмгектери саясат таануу илиминин теориясы менен практикасына кошкон салым катары эсептелинет. Ата мекендик саясат таануучулар А.А.Акунов, М.Т.Артыкбаев, Ж.Ж.Жоробеков, К.И.Исаев, А.Б.Абдрашев, А.Д.Дононбаев, Н.А.Омуралиев, Б.М.Торогелдиева, Т.О.Ожукеева, К.М.Жумалиев, А.Б.Элебаева ж.б. эмгектеринде аталган маселе саясат таануу илиминин чөйрөсүндө изилдөөгө алынган. Кыргызстандагы авторитардык башкаруу, үй-бүлөлүк жана кландык башкаруу системасынын коомдогу саясий процесстерге болгон таасири тарыхчылардын эмгектеринде да кеңири камтылган: А.Джуманалиев, Дж.Малабаев, Дж.Джунушалиев, В.Плоских, В.Воропаева, З.Курманов, Ч.Чотаева, Г.Джунушалиева, С.Плоских, Л.Дьяченко, Е.Озмитель,

Г.Джунушалиева, А. Табышалиева и ж.б. Кыргыздын чыгаан жазуучулары, публицистери, дегеле асыл адамдары да четте калбай, өлкөдөгү саясий турмуш боюнча өздөрүнүн ачуу чындыктарын айтып турушкан. Алардын катарына Т.Ибраимов, И.Абдуразаков, А.Токтомушев, Д.Садырбаев, С.Жигитов, К.Акматов ж.б. кийирсе болот.

“Авторитардык башкаруу Кыргыз Республикасындагы саясий процесстин мүнөзү катары” деген экинчи глава авторитардык режимдин түптөлүү жана өнүгүү баскычтарын анализдөөгө арналды.

Изилдөөнүн объектиси: постсоветтик республикалардагы жана анын ичинде Кыргызстандагы саясий процесстер.

Изилдөөнүн предмети – демократиялык эмес жана авторитардык режимдердин заманбап түрлөрү.

Диссертациянын методологиялык негизи катарырационалдык тандоо теориясын, неоинституционализмди, системалуу анализ, биховиоризмди, салыштырмалуу анализ ж.б. алдык.

“Көз карандысыз Кыргызстандагы авторитардык режимдин калыптанышы жана өнүгүшү: негизги баскычтары” деген анын биринчи бөлүмүндө акаевдик авторитардык режимдин табияты изилденди. А.Акаевдин президенттик мезгилиндеги авторитардык саясий режимдин пайдубалынын түптөлүшүн төрт кадамга бөлүп кароого болот:

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттин да, өкмөттүн да башчысы катары бийлик – укуктарга ээ болушун өлкөдө авторитардык бийликтин пайдубалын куруунун биринчи кадамы катары кароого болот. 1990-жылы 14-декабрда, Президенттин позициясын бекемдөө үчүн Жогорку Совет “Кыргыз ССРиндеги мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын системасын реорганизациялоо жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги Мыйзам) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду кийирүү жөнүндөгү” мыйзам кабыл алган. Бул мыйзамга ылайык президент А.Акаев жалаң эле мамлекет башчысы макамын албастан, аткаруу бийлигинин да башчысы болуп, анын позициясы бир топ бекемделген.

2. 1991-жылы 19-23-августагы ГКЧПдан кийин коммунисттердин тагдырын толук жана биротоло чечүүгө ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. 1991-жылы 31-августундагы Жогорку Советтин токтому менен Кыргызстан компартиясынын жоюлушу, республикадагы компартиянын обком, райком жана башка көптөгөн тармактык, өндүрүштүк жана жергиликтүү партиялык комитеттеринин бийлик-укуктарынын толугу менен президенттик бийлик тарабына, тактап айтканда, А.Акаевди колдоо тарабына өтүшүн – өлкөдө авторитардык бийликтин пайдубалын куруунун экинчи кадамы катары кароого болот. Алар президентке мурдагыдай тең-ата деңгээлде эмес, тескерисинче, ага толук баш ийүү шарттарында иштей башташкан.

3. 1991-жылы 12-октябрдагы жалпы элдик президенттик шайлоону – өлкөдө авторитардык бийликтин пайдубалын куруунун үчүнчү кадамы катары кароого болот. 1991-жылдын 11-декабрында салтанаттуу ант берип, жалпы эл шайлаган президенттик кызматка киришкен А.Акаев эми мандатты Кыргызстан

калкынан алган болуп, Жогорку Советтин көзөмөлүнөн чыгып, ага баш ийбей калган макамга жетишкен. А.Акаев мамлекеттин да, өкмөттүн да башчысы, парламентке да отчет бербейт. Ошентип, 1991-жылдын аягына карата жаш, эгемендүү Кыргызстан Республикасында Акаевдик авторитаризмдин пайдубалы толугу менен курулуп бүткөн десек болот.

4. Акаевдик авторитаризмдин саясий жана укуктук негиздеринин андан ары бекемделиши. Саясий карьерасынын алгачкы бир жылында авторитардык бийликтин пайдубалын куруп, 1993-жылы кабыл алынган демократиялык Конституцияга 1994-96-98-2003-жылдары өтө орой, ачык эле авторитардык мүнөздөгү өзгөртүүлөрдү кийирүү жолу менен А.Акаев үй-бүлөлүк бийлигин бекемдегенин өлкөдө авторитардык бийликтин пайдубалын куруунун төртүнчү кадамы катары кароого болот.

“Коммунисттик тоталитаризмден демократияга өтүүдө сөзсүз түрдө авторитардык бийлик керек экендиги жөнүндөгү акаевдик теория жана анын парадокстары” деген экинчи бөлүмүндө А.Акаевдин президенттик бийликке келгенден баштап эле авторитардык режимди орнотууга аракет кыла башташына анын улуттук саясат боюнча мамлекеттик кеңешчиси Л.И. Левитиндин таасири күчтүү болгондугу айтылат. А.Акаев өзүнүн кеңешчисинин өтө опурталдуу көз карашын эл алдында жымсалдап, сылыгыраак формада эле кайталап турган. Алсак, 1992-жылы ноябрда, жаңы конституциянын Ө.Текебаев, Т.Тургуналиев ж.б. сунуштаган варианттары массалык маалымат каражаттарында кызуу талкууланып жаткан учурда, конституциянын президентке жаккан долбоорунун негизги авторлорунун бири Л.И.Левитин “Президент монарх өңдүү болуш керек” деген аталыш менен “Асаба” гезитинде жарык көргөн интервьюсунда: “Президент деген монарх өңдүү бирөө гана болуш керек. Эмне монархия жаман бекен? Мен эки монархиялык өлкөдө - Швецияда, Бельгияда болгом. Аякта бизге караганда демократия көбүрөөк... - Билесизби, бул көрсө жакшы экен да. Эч ким бийлик талашпайт, умтулбайт... Бизге кандайдыр символикалык-протоколдук фигуранын кереги жок да” - деген.

А.Акаев 1992-жылы 29-октябрда «Асаба» гезитинин башкы редактору М.Эшимкановдун суроолоруна жооп берип жатып төмөнкүдөй көз карашын билдирген: «Демократтардын сунушун өзүң билесиң. Бирок, жумуриятыбызга азыркы тапта парламенттик республика деген жарашпайт... Ошондуктан демократия - аткаруучу күчтүү бийликтин арты менен жашаарын унутпасак... Мыйзамдарды чыгарып тим болбой, парламент аткаруучу бийликке кийлигише баштаса, анда бүттү, иш жылбайт... Парламенттик башкарууга жамынымыш болуп жасаган иштерибиз жакшылыкка алып барбайт. 1995-жылы шайлангандардын көбүн азыркы депутаттардын эле өзөгү түзөт. Эки жылда психологияны өзгөртүш кыйын. Бөлүнүп-жарылган оорудан кутулалбай жатсак аң-сезим анан каяктан өзгөрөт? Айтор, Президентке англиялык королеванын кейпин кийгизип, Сарыбагыш, Солтолугубузду териштирип, парламентте Түндүк-Түштүк болуп акыйлашып отурсак-жакшылыкка алып келбестир. Кеч болоэлекте, ушулмаселегаайрыкчадиткойсокжакшыболоор эле».

Коммунисттик тоталитаризмден демократияга өтүүдө сөзсүз түрдө авторитардык бийлик керек экендиги жөнүндөгү жаңы теориясын А.Акаев 1993-жылы 20-22-январда Израиль өлкөсүнө болгон расмий сапар учурунда, эл аралык мамилелер боюнча Израиль Кеңешинин жыйынында жасаган докладында, биринчи жолу, кенен-чонон “божурап” берген. Өлкөдөгү жалпы кырдаалды (менчик мамилелеринин, саясий партиялардын, орто таптын ж.б. жоктугун) аянычтуу, уккан адамдын боору ооругандай мүнөздөп келип: “...Тоталитардык режимден демократияга өтүү бизде мындай схема менен жүрүп жатат. Алгач – маалымат эркиндиги, басма сөз эркиндиги, пикирлешүү эркиндиги. Байкаңызчы, саясий маданият жок туруп. Эми – саясий эркиндик. Саясий партиялар, орто тап, менчиктөөчүлөр табы жок туруп. Анан, алардан кийин гана – экономикалык эркиндик. Өнүккөн менчиктештирүү мамилелери, өзгөчө, жеке менчик мамилелери, жок туруп... Мына ушулардан улам мындай жыйынтыкка келем: руханий жана экономикалык тармактарда жарандык коом калыптанганча саясий чөйрөдө күчтүү бийлик сакталышы керек, бул өтө маанилүү. Харизматикалык лидери болсо – жакшы болот. Бул бийлик демократия менен кантип жалгашышы керек? Мындай суроого жооп социологиялык парадокстар чөйрөсүнө алып келет.

Биринчи парадокс. Тоталитардык коммунисттик режимден өтүү мезгилинде демократияны убактылуу чектөө зарылчылыгы жөнүндөгү чындыкты авторитардык бийлик элге айтуусу, элди буга ишендирүүсү керек.

Бул мезгилде авторитардык бийлик жарандык коомдун ар түрдүү институттарынын өкүлдөрүн тартуу менен демократиялык саясий механизмдерди түзүүнүн үстүндө иштеши керек, экинчи парадокс мына ушунда.

Дагы бир парадокс. Авторитардык режим армия, полиция (милиция), улуттук коопсуздук кызматы сыяктуу коомдун күч түзүмдөрүн бекемдөө жолу менен демократиялык институттарды бекитет. Ушунусу менен авторитардык режим өзүн танат, айдындан өзүнүн кетишин өзү уюштурат.

Өткөөл мезгилдин белгилүү бир, убакыт жагынынан жакшы эле узакка созулган учурларында, мамлекеттик бийликтин күч менен басым көрсөтүүсүн ишкерлердин кеңири чөйрөсү да, жана алардын каршысындагы – жакырлар массасы да колдойт, белгилүү өлчөмдө бул да парадоксалдуу. Коомдук тартип, укук тартиби мындай учурларда саясий турмуштун түрдүү кездемесин бир бүтүн оромо кылуудагы бекем жиптер болуп эсептелет. Чыныгы укук тартиби адамдардын жашоосун коркунучтан эркин кылат, кеп ушунда. А бул, ооба деңиздер, адамзаттын негизги керектөөлөрүнүн бири”.

Жогоруда айтылган акаевдик-авторитардык режим, 2002-ж. 17-марттагы кайгылуу Аксы окуялары, 2003-ж. 31-декабрдагы Кумтор менен болгон саткын макулдашуу, анан бир жумадан кийин, 2004-ж. 9-январдагы Кыргызалтындын 17,34% акцияларынын сатылышы, 2005-ж. 27-февралдагы жана 13-марттагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодогу одоно мыйзам бузуулар, экономикалык жана социалдык адилетсиздиктер 2005-ж. 24-марттагы элдик революцияга алып келген.

“Кыргызстанда парламенттик республиканы орнотуу аркылуу демократияны курууга багыт алуу жолу” деп аталган үчүнчү глава демократияны курууга карай татаал жолундагы “үч ашууну” жана парламенттик башкаруунун укуктук негиздерин орнотууга багытталган жаңы конституцияны анализдөөгө арналган. Анын “Кыргызстандын демократияны курууга карай татаал жолундагы “үч ашуу” же демократиянын үч толкуну” деген биринчи болүмү шартуу түрдө аларга Аксы окуяларын, 2005-жылдагы жана 2010-жылы 7-апрелдеги кандуу саясий төңкөрүштөрдү кийирүүнү сунуштайт. Аксы окуяларын - демократияга карай татаал жолдогу биринчи ашуу жана Кыргызстандагы демократиялык өнүгүүнүн бурулуш баскычы катары кароого болот.

1. Окуянын башаты Ат-Башыдагы мамлекеттик чек ара боюндагы Үзөңгү Кууш тоо кыркаларынын бөлүгүнүн Кыргызстанга тиешелүү делген 90 миң гектар жерин Кытайга өткөрүп берүүнү парламент менен акылдашпай жалгыз өзү чечип салган деп Президент А.Акаевди катуу сынга алган Жогорку Кеңештин ошол мезгилдеги Аксы шайлоо округунан депутаты А.Бекназаровдун артынан расмий бийликтин сая түшүп куугунтукка алышынан башталган.

Бирок, Аксы окуясынын түпкү себеби “Үзөңгү-Кууш” маселесинен алда канча тереңде жатат. Ал эми “Үзөңгү-Кууш” Аксы окуясынын пайда болуусундагы олуттуу шылтоо гана. Аксы окуяларын тездеткен шылтоолор “Үзөңгү-Кууш” маселеси пайда болбогондо деле башка маселелерде жаралмак. Анткени, “акаевдик-үй-бүлөлүк авторитардык режим” эртеби-кечпи, ошол жакка бара жаткан...Аксы районунун жашоочулары каармандыкты көрсөтүп, бекем тургандыгы менен элдин авторитардык жана коррупцияланган режимге чечкиндүү каршы турууга башат салган. Коом демократиялык реформаларды жана жарандардын укуктарынын сакталышын талап кылууда негизги күч болуп калган. Кыргызстанда 2012-жылдын 17-марты-Аксы окуяларын эскерүү күнү деп жарыяланган.

2. 2005-жылдын 24-мартындагы «Жоогазын» революциясы Кыргызстандагы демократиялык өнүгүүнүн экинчи ашуусу катары тарыхта калган. 2005-жылы 24-мартта бийликтин революциялык жол менен алмашуусу ошол кездеги президент А.Акаев тарабынан шартталган. Ал демократия жөнүндө көп сүйлөгөн, бирок ар дайым өзүнүн президенттик ыйгарым укугун узарта берген. Саясатка анын аялы менен балдары ачыктан-ачык эле кирип келишкен. Жакырдык жана жумушсуздук күч алган. 1 млн. 700 миңден ашуун адам, же өлкөнүн калкынын 32% жакырдыктын чегинен ашып кеткен абалда болуп калган. Социалдык теңсиздик, коррупция жана мыйзамсыздык күчөгөн. Демократиялык эркиндиктер чектелип, ЖККларга кысым көрсөтүү башталган. 2005-жылдагы Парламенттик шайлоодо Р.Отунбаева сыяктуу бир катар оппозициядагы саясатчылар саясий күрөштөн четтетилип, президент Акаевдин кызы менен уулунун “шайланышы” революциянын чыгышынын түздөн-түз шылтоосу болгон.

24-март окуялары болуп өткөндөн кийин авторитардык саясий режим жоюлмак тургай, ал эки жылдан соң ого бетер күчөп, эми өлкөдө авторитардык-репрессивдүү саясий режим орногон. Конституцияга демократиячыл өзгөртүүнү киргизүүлөр болбогон бир куру шылтоолор менен улам кийинкиге жылдырылган. Саясий бийликке келишээри менен эл алдында берген убадаларын бакиевчилер кыска мөөнөттө унутушкан. Ал эми кийинки мезгилде ал убадаларды эске салгандарды, эл үчүн күйүп-бышкандарды кадимкидей эле чет-четинен тындым кылышкан. Учурдун агымында кыргыз коомунун жашоосунда жок нерселерди бардай кылып айтып, аткарылбаган куру убадаларды берүү жагынан К.Бакиев кыска убакыттын ичинде А.Акаевден ашып түшпөсө, андан эч бир кем калган эмес.

3. 2010-жылдын 7-апрелиндеги революция кыргыз коомунун демократияга карай татаал жолдогу үчүнчү ашуусу, демократиянын үчүнчү толкуну катары. Кыргыз Республикасынын эркиндикти сүйгөн эли Бакиевдердин кылмыштуу бийлик тартибин улантууга жол берген жок. 2010-жылы 7-апрелде Бишкекте жарандардын тынч жыйынына каршы бийлик куралдуу атайын аскерлерди колдонушкан. Бакиевдерди кулатуунун күнү өтө кымбатка турган. 7-апрелде Ала-Тоо аянтында 87 жаран курман болгон, бир жарым миңден ашык адамдар атылган октон жарадар болушкан.

Мамлекетти башкаруунун үй-бүлөлүк жана кландык схемасын түзүүнүн башкы максаты - жемкорлук болгон. Эки революцияга тең алып келген өбөлгөлөрдүн негизгиси А.Акаев түзгөн үй-бүлөлүк жана кландык башкаруу тутуму экендиги тууралуу талаш деле жок. Мына ушул негизги өбөлгөнүн жаратылышын изилдөө бүгүнкү күндө актуалдуу илимий маселелерден болууда.

“Кыргызстандын мамлекеттик башкаруунун парламенттик формасына карай багыт алышы - авторитардык режимди алсыратуу жана демократиялык институттар менен механизмдерди бекемдөө катары” деген экинчи бөлүмү 2010- жылы 27-июнда референдум аркылуу кабыл алынган Конституцияны анализдөөгө арналган. Жаңы Конституциянын башкы жетишкендиги “үй-бүлөөлүк башкаруунун” жана авторитардык бийлик режиминин укуктук негиздерин жойгондугунда. Бул Конституция мамлекеттик бийликтин бир адамдын колуна, айталык президенттин, премьер-министрдин, спикердин, же алардын үй-бүлөөлөрүнүн тегерегине топтолуусуна таптакыр жол бербейт, эми мындай болушу мүмкүн эмес болуп калган. Эки жолку ыңкылапка алып келген негизги себептер жоюлган. Эми саясий көйгөйлөр, алар канчалык татаал жана курч болбосун, митингдер жолу менен эмес, көчөлөрдө эмес, тынчтык жолу менен, парламенттин ичинде, добуш берүү жолу менен чечиле тургандай укуктук талаа түзүлгөн. 2005-жылкы 24-март окуясынын башкы сабагы - биринчи кезекте конституциялык реформаны ишке ашыруу, анан, анын жоболоруна ылайык парламенттик жана президенттик шайлоолорду өткөрүү жана сот адилеттүүлүгү реформасын ишке ашыруу болгон. 7-апрелден кийинки Убактылуу өкмөттүн аракеттенүү логикасы мына ушул башкы сабакты эске

тутуу менен жүргүзүлгөн.

“2021-жылкы жаңы Конституция: Кыргызстан мамлекеттик башкаруунун президенттик республика формасына кайтууда” деген үчүнчү бөлүм 2021-жылы 11-апрелде референдум (жалпы элдик добуш берүү) аркылуу кабыл алынган Конституцияны анализдөөгө арналган. Жаңы Конституция боюнча өлкөдө президенттик башкаруу орнойт, Жогорку Кеңештин депутаттарынын саны кыскарат, аларды шайлоо системасы өзгөрөт. Анын 89-беренесине ылайык Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин Президент жүзөгө ашырат. Министрлер Кабинетинин түзүмүн жана курамын Президент аныктайт. Министрлер Кабинетинин Төрагасы Президенттин Администрациясынын Жетекчиси болуп саналат. Жыйынтыктап айтканда, жаңы Конституцияга ылайык Кыргызстандын коомдук системасы кайрадан башкаруунун президенттик республика формасына багыт алган.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык изилдөө советтик тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги авторитардык режимдин элементтеринин заманбап Кыргызстандагы саясий процесстерге тийгизген таасирин аныктоого арналган. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр төмөнкүдөй негизги жыйынтыктар менен корутундуларды чыгарууга мүмкүндүк берди.

1. Авторитаризмдин жана демократиялык эмес башкаруунун ар түрдүү формалары менен түрлөрүн изилдөөнүн теориялык негиздери иликтенди. Акыркы жылдары окумуштуулар тарабынан сунуш кылынган авторитардык саясий режимдердин жаңы классификациясы демократия жана авторитаризм түрүндөгү эки өлчөмдүү бөлүнүүнү колдонгон мурунку типтештирүүнүн айрым кемчиликтеринен ийгиликтүү арылды деп тыянак чыгарса болот.

2. Демократияга өтүү десе эле, анда өлкөдөгү башкы социалдык-экономикалык көйгөйлөр өзүнөн-өзү эле чечилип калбастыгын түшүнгөндөн кийин коомдун “авторитаризмге карата ностальгиясы - кусалык, каалоосу” – “ийгиликсиз” демократияга карата жооп катары чыкты. Демократияга карата балкыган сезимди көңүл калуу, бузулуу, кыжырдануу, апатия – кайдыгерлик, каалабоо, кайгы менен капа алмаштырды. Мына ушул себептерден улам дээрлик бардык постсоветтик республикаларда саясий системанын маятниги кескин түрдө экинчи бир четки чекке ооп кетти: гегемондук аткаруу бийлигине, анын тикетүзүмдөрүнө өттү. Башкача айтканда, тоталитаризмден либералдуу демократияга өтүүнүн объективдүү зарыл формасы катары саясий алдыңкы жайыкка авторитаризм чыгат. Ушундан улам демократиялык эмес саясий режимдерди жана авторитаризмдин улам пайда болуп жаткан жаңы формаларын изилдөөгө болгон окумуштуулардын кызыгуусу акыркы жылдары кескин жогорулады десек болот.

3. Коомдогу кескин өзгөрүүлөр терең туруксуздукка алып келет, мындай жагдайларда коомдо мазмуну авторитардык инсандын башкаруусу, же, тескерисинче, жаңы баалуулуктарды “жалпы элдик таануунун” жарылуусу болгон ресентименттин (таарыныч) көтөрүлүшү сыяктуу кубулуштар тез тез байкала баштайт. Өтө кедейлик, козголоңчул кыймылдар, этностук жана диний

чыр-чатактар, терең коомдук экономикалык теңсиздик, баанын өнөкөт түшүшү, ири тышкы карыз, терроризм, экономикада мамлекеттин ролунун чоңдугу демократиялык өткөөлдүн негизги контекстуалдык көйгөйлөрүн түзөт. Алгач авторитаризмдин кыйрашы жарандардын арасында шайдооттуку жана толкунданууну пайда кылган, бирок жаңы демократиялык өкмөттөр чечпеген же чече албаган контекстуалдык көйгөйлөр, жаңы демократиялык коомчулукка болгон иллюзиялардын жоголушуна жардам көрсөтүп, демократиялык өкмөттүн ишмердүүлүгүнө карата кайдыгерлик, үмүтсүздүк жана көңүл калгандыкка алып келген.

4. Саясий карьерасынын алгачкы бир жылында авторитардык бийликтин пайдубалын куруп, 1993-жылы кабыл алынган демократиялык Конституцияга 1994-96-98-2003-жылдары өтө орой, ачык эле авторитардык мүнөздөгү өзгөртүүлөрдү кийирүү жолу менен үй-бүлөлүк бийлигин бекемдегени башынан эле ойлонулган иш экендигин А.Акаевдин жогорудагы, 1993-жылы январда, өз өлкөсүндө эмес, чет өлкөдө, Израилге расмий сапары учурунда, жарыя кылган, кеңири кыргыз коомчулугу үчүн учурунда сыр боюнча калган, Кыргызстанда авторитаризмдин зарылчылыгы жөнүндөгү теориясы ачык-айкын далилдеп тураарын изилдөөлөр көрсөттү. Акаевдик-авторитардык режим акыры жүрүп 2002-жылы 17-марттагы кайгылуу Аксы окуяларына, 2003-жылы 31-декабрдагы Кумтор менен болгон саткын макулдашууга, анан бир жумадан кийин, 2004-жылы 9-январдагы Кыргызалтындын 17,34% акцияларынын сатылышына, 2005-жылы 27-февралдагы жана 13-марттагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодогу одоно мыйзам бузууларга, экономикалык жана социалдык адилетсиздиктер 2005-жылы 24-марттагы элдик революцияга алып келген.

5. Кыргызстандын соңку жаңы тарыхында орун алган саясий окуялардын тажрыйбалары көрсөткөндөй, өлкөнүн башчысы чыныгы демократ-патриот болсо, анда өзүнүн мамлекетин, Сингапур мамлекетинин премьер-министри Ли Куан Ю сыяктуу, кыска мезгилдин ичинде гүлдөтүп, тездик менен өнүктүрүп, өз элинин сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, бүткүл дүйнөгө атагы чыгышы да мүмкүн экен, же болбосо, өзүнүн акылынын тайкылыгынан, “кетмен сабындай” кекиртегинен, ач көздүгүнөн жана намысынын жоктугунан, өз элинин жакшы жашоого болгон үмүтүн уурдап, мамлекеттин көз карандысыздыгынын тамырына балта чаап, коомду бөлүп-жарып, элди бири-бири менен чабыштырып, терең саясий-экономикалык жана социалдык кризиске кабылтып коюушу да мүмкүн экен...

1990-жылдарда - А.Акаевде, 2005-жылы март окуяларынан кийин - К.Бакиевде, 2010-жылы 7-апрелдеги кандуу окуялардан кийин - Р.Отунбаева менен А.Атамбаевде, өз элинин ой-тилеги менен бирге болуп, алардын ишенимин актап, өлкөсүн алга карай жетектеп, Кыргызстандын эле эмес, дүйнөлүк тарыхта көсөм жетекчи, улуу реформатор, даанышман улуттук лидер катары кала турган мүмкүнчүлүктөрү толугу менен болгондугуна карабастан, жалпы элдин аларга карата үмүтү менен колдоосу өз учурунда ченемсиз өлчөмдө болгондугуна карабастан, алардын бири да тагдырдын чанда

берилүүчү мындай ооматы менен мүмкүнчүлүктөрүн эли менен жеринин кызыкчылыктары үчүн чын дилден жана ак пейилден пайдалана алышкан эмес. Биринчи экөө өздөрүнүн сараңдыгы менен ач көздүктөрүнүн айынан өз эли-жеринен безип, качкын президенттер катары тарыхта калышкан. Р.Отунбаеванын бир жарым жылга созулган президенттик миссиясы мааниси жана милдеттери жагынан башкача болуп, ачык атаандаштыкта өткөн шайлоо аркылуу ал президенттик бийликти А.Атамбаевге эгемендиктин тарыхында биринчи жолу колдон-колго тынч өткөрүп бергенге жетишкен.

6. Ааламдашуу жараяны дүйнө элдерин улам көбүрөөк өзүнө тартып турган XXI кылымдын заманбап технологиялар заманында тарыхтын орто кылымдар дооруна мүнөздүү болгон “хандык” башкарууну орноткон президент А.Акаевдин үй-бүлөлүк саясий бийлигине каршы 2005-жылы 24-марттагы элдик ыңкылаптын толкунунда бийликке келген К.Бакиев, калктын талабына ылайык коррупцияны ооздуктоонун ордуна, акаевдик даяр патрон-клиент схемасын толугу менен пайдаланып жана өз балдары жана бир туугандары менен аны андан ары күчтөнкөндөн улам 2010-жылы 7-апрелде кезектеги элдик революция болуп өткөн. Эки революцияны тең Акаевдер түзгөн, Бакиевдер уланткан үй-бүлөлүк жана кландык кылмыштуу башкарууга каршы элдик нааразычылыктардын мааниси жагынан бир, ал эми формасы жагынан эки башка көрүнүшү катары кароо методологиялык туура ыкма болуп эсептелинет.

Мыйзамдуулук гана, атка минерлердин мыйзам алдындагы толук жоопкерчилиги гана, бийликтин толук ачыктыгы менен адилеттүүлүгү гана элдин мамлекеттик бийликке карата ишенимин кайтарып, көп улуттуу өлкөнүн ынтымагы менен биримдигин кепилдей алат. Ааламдашуунун оп тартма айлампасында руху күчтүү, маданияты бийик, биримдүү, жаратман улуттар гана өзү тандаган багыттан чыкпай, дүйнөлүк коомчулук менен тыкыз алакада болуп, бакубат турмушта жашап, кылымдардан бери аздектеген ата мурасын келечек муунга өткөрүп бере алат. 2005-жылкы 24-март окуясынын башкы сабагы - биринчи кезекте конституциялык реформаны ишке ашыруу, анан, анын жоболоруна ылайык парламенттик жана президенттик шайлоолорду өткөрүү жана сот адилеттүүлүгү реформасын ишке ашыруу болгон. 2010-жылы 7-апрелден кийинки Убактылуу өкмөттүн аракеттенүү логикасы мына ушул башкы сабакты эске тутуу менен жүргүзүлгөн.

Диссертациялык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары авторитардык режимди туруктуу кылган себептердин жана кесепеттердин бири-бири менен болгон байланыштарын, алар алып келүүчү кайгылуу, адамдардын өлүмү менен коштолгон саясий окуяларды Кыргызстандын соңку жаңы тарыхынын мисалында чагылдырууга мүмкүндүк берди. Ошондой эле демократиялык эмес башкаруулардын мындан ары да уланышына кандай факторлор таасир этиши мүмкүн экендиги да каралды. Кыргызстандын ичинде орун алган саясий процесстерди жана башкаруу режимдин түрлөрүн изилдегенде заманбап эл аралык мамилелерди, ааламдашуунун таасирлерин жана башка мамлекеттер топтогон тажрыйбаны эске алуу туура методологиялык усул экендиги дагы бир жолу тастыкталды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Коммунисттик тоталитаризмден либералдуу демократияга өтүүнүн объективдүү зарыл формасы катары саясий алдыңкы айдыңга авторитардык режим чыкты. Ушундан улам саясат таануучуларга, укук таануучуларга, жалпы эле коомдук илимдерди изилдеген окумуштууларга өткөөл мезгилдеги демократиялык эмес саясий режимдерди жана авторитаризмдин улам пайда болуп жаткан жаңы формаларын изилдөөгө негизги көңүлдү буруу сунушталат.

2. Коомдогу стабилдүүлүк үчүн жана өнүгүүнүн демократиялык багытынан кайтпаш үчүн демократиялык өкмөттөр өлкөдөгү көйгөйлөрдү чече албай, нааразычылык күчөгөн учурларда бийликти тынчтык жолу менен алмаштыруу боюнча саясий элитанын институтташтырылган ыкмалары менен мыйзамдуу механизмдерин иштеп чыгуу зарыл экендигин изилдөөлөр көрсөттү.

3. Өзүнчө алынган башкаруучу инсандын авторитардуулугун мүнөздөөдө анын догматизм (сенектик), башка ойго, башка көз караш жана башкача аракеттерге чыдабастыгы, авторитардык баш ийдирүү, авторитардык агрессия, конвенционализм (макулдашуу) алкагында таанып билүү, кабылдоо сыяктуу кыял-жоруктардын жана жөндөмдөрүнүн жыйындысы түшүндүрүлөт. Тигил же бул лидерге жогорудагыдай мүнөздөр тиешелүү болсо, анда ал авторитардык режимге жан тартуусу мүмкүн деген калыптама сунушталат.

4. Бүгүнкү күндөрдө Кыргызстандагы мамлекеттик түзүлүштүн калкыбыздын кылым карытып келаткан тарыхый-маданий шартына туура келчү, демократиялык маанайдагы талаптарга толук жооп берүүчү, ийкемдүү, шайкеш үлгүсүн издөө процесси жүрүп жатканы жана аны табуу дагы бир кыйла убакытка созулаары ачык эле көрүнүп калды. Биздин коомго туура келчү саясий системанын формасын жана экономикалык кайра куруулардын заманбап моделин иштеп чыгуу жана аны ишке ашырууда Жогорку Кеңештин ролу жана орду өтө маанилүү экендигине көңүл буруу зарыл.

5. Аксы окуяларын, 2005-жана 2010-жылдардагы революцияларды кыргызстандыктардын 1990-1991-жылдары башталган жемкорлукка каршы, адилеттүү башкаруу үчүн болгон талбаган күрөшүнүн үч баскычы же “үч ашуусу” катары кароо туура болот. Үй бүлүлүк жана кландык башкаруунун негизги максаты жемкорлук болгонун изилдөөлөрдүн жыйынтыгы көрсөттү. Демек, жемкорлукка каршы күрөшүүнү бул авторитаризмдин өзөгүнө каршы күрөшүү деп түшүнүүнү сунуштайбыз.

6. Кыргыз Республикасы - кош элдик ыңкылапты жүзөгө ашырган, эркиндикти сүйгөн элдин демократиячыл мүдөөлөрү менен асыл-нарктарын жүзөгө ашырып берчү, келечектүү, укуктуу мамлекет болсун үчүн бардык жарандар, бардык бийлик бутактары, саясий партиялар, коомдук, анын ичинде бейөкмөт уюмдар жана башка бирикмелер менен жамааттык топтор парламенттик башкарууга багыт берген жаңы Конституциянын философиясын, духун жана логикасын бардык демилгелүү иш-аракеттер аркылуу колдоосу жана улантышы зарыл экендиги сунушталат.

7. Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын, жоболорун жана

тыянактарын “Саясат таануу”, “Укук таануу”, “Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу” жана башка адистиктер менен багыттар боюнча атайын курстарды даярдоодо жана өтүүдө пайдалануу сунушталат. Мамлекеттик кызматкерлерди жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлерин кайра даярдоодо, аларга семинарларды жана тренингдерди өткөрүүдө диссертациялык изилдөөнүн материалдарын пайдалануу максатка ылайык болот деп эсептейбиз жана сунуштайбыз.

Диссертациянын жыйынтыктары боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. **Темирбекова, А.** А.Акаевдин “үй-бүлөлүк” башкаруусунун укуктук негиздеринин камсыз болушу” (1994–2003-жылдардагы Кыргыз Республикасынын конституциясына киргизилген өзгөртүүлөр) [Текст] / А.Темирбекова // Право и Политика, 2017 - №4. – Б. 69-77-бб.
2. **Темирбекова, А.** 1993-жылы 5-майда кабыл алынган жаңы конституция жана 1994–2003-жылдардагы ага киргизилген өзгөртүүлөр[Текст] / А.Темирбекова // Известия КГТУ им. И. Раззакова. - 2018 №2(46).399-410-бб.
3. **Темирбекова, А.** Аксыйские события 2002 года – поворотная ступень в борьбе против авторитарного режима в Кыргызстане [Текст] / А.Темирбекова // Известия КазГУ им. Абая. - 2018, №3(63). – 143-150-бб.
4. **Темирбекова, А.** Революция 24 марта 2005г. и ее причины. Падение авторитарного режима Акаева [Текст] / А.Темирбекова // Известия КазГУ им. Абая. - Алматы, 2018№3 (63). – С. 131-137.
5. **Темирбекова, А.** Авторитардык инсандын башкаруусу” түшүнүгүн аныктоону изилдөөнүн тарыхаамасы [Текст] / А.Темирбекова // Известия КГТУ им. И.Раззакова, №3(51). - Бишкек, 2018. – 217-230-бб.
6. **Темирбекова, А.** Саясий режимдерди изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери. [Текст] / А.Темирбекова // Известия КГТУ им. И.Раззакова, - 2018. №3(51). – 246-254-бб.
7. **Темирбекова, А.** Принятие новой конституции в 2010 году и изменение политической системы в Кыргызстане, [Текст] /А.Акунов, А. Темирбекова // Научный Альманах 2016, №12-4. – С.27-29.
8. **Темирбекова** Парадоксы о необходимости авторитарной власти при переходе от коммунистического тоталитаризма к демократии. [Текст] /Акунов А. Темирбекова А.//– Научный Альманах, 2016 - №12-4. – С.30-34.
9. **Темирбекова, А.** “Три перехода” на сложном пути построения демократии Кыргызстана, или три волны демократии [Текст] / А.Темирбекова, А. Акунов // Вестник, Кыргызско-Российского Славянского Университета - 2019. – Т.10. №11. - С.121-127.

10. **Темирбекова, А.** Изменение политической системы кыргызстанского общества в сторону формирования парламентской республики [Текст] / А.Темирбекова // Известия КГТУ им. И.Раззакова. – 2020.- №55. – Б. 455-460.
11. **Темирбекова, А.** Конституция 1993 года как основа построения в Кыргызской Республике президентско-парламентской формы правления [Текст] / А.Темирбекова // Известия КГТУ им. И.Раззакова, - 2020 - №55. – С. 460-464.
12. **Темирбекова, А.** Тернистый путь конституции кыргызской республики от президентско-парламентской формы правления к парламентской республике (политико-правовой анализ [Текст] / А.Темирбекова // Известия КГТУ им. И.Раззакова, 2020 - №56. – 162-165-бб.
13. **Темирбекова, А.** Кыргызстандын демократияны курууга карай татаал жолундагы “үч ашуу” же демократиянын үч толкуну. [Текст] / А.Темирбекова //– Известия КГТУ им. И.Раззакова, 2020 - №56. – 157-162-бб.
14. **Темирбекова, А.** Кыргызстандын демократияга карай татаал жолундагы “үчашуу” же демократиянын үч толкуну. // А.Темирбекова, Акунов, Аалыбек. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991–2021) – 2-бас, тол. ж-а онд. – 317-331-бб.
15. **Темирбекова А.** Акаевдик авторитардык саясий режимдин орношу жана бекемделиши. // А.Темирбекова, Акунов, Аалыбек. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991–2021) / – 2-бас, 2021. – 880-899-бб.
16. **Темирбекова, А.** «Жылма авторитаризм» же «башкарылма демократия» авторитардык башкаруунун корунушу катары [Текст] / А.Темирбекова // Известия НАН КР, 2021 - №56. – 26-32-бб.

Темирбекова Асель Темирбековнанын “Авторитардык башкаруу тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги саясий процесстин мүнөзү катары (Кыргыз Республикасынын мисалында) темасында 23.00.02 – саясий институттар, процесстер жана технологиялар адистиги боюнча саясат таануу илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: саясий процесс, саясий режим, авторитаризм, демократия, бийлик, саясий маданият, конституция, парламент, саясий партия.

Изилдөөнүн объектиси: постсоветтик республикалардагы жана анын ичинде Кыргызстандагы саясий процесстер

Изилдөөнүн предмети – демократиялык эмес жана авторитардык режимдердин заманбап түрлөрү

Диссертациялык иштин максаты – Советтик тоталитаризмден демократияга өтүү мезгилиндеги авторитардык режимдин элементтеринин заманбап Кыргызстандагы саясий процесстерге тийгизген таасирин аныктоо.

Диссертациянын методологиялык негизи катарырационалдык тандоо теориясын, неоинституционализмди, системалуу анализ, бихевиоризмди, салыштырмалуу анализ ж.б. алдык.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Саясий модернизация процессинде авторитардык башкаруунун элементтеринин саясий процессте тийгизген таасири иликтенген; “демократия аралчасы” деп аталган эгемен Кыргызстанда башкаруунун авторитардык элементтери эгемендиктин алгачкы күндөрүнөн баштап эле орной баштаганы аныкталган; мамлекеттик башкаруунун парламенттик формасына карай багыт алышы өлкөдөгү авторитардык режимди алсыратуу жана демократиялык институттар менен механизмдерди бекемдөө маанисинде изилденди; стабилдүүлүк менен ынтымакка терс таасир берүүчү авторитардык башкаруунун көйгөйлүү жактары иликтенди.

Колдонуу боюнча сунуштар: илимий эмгектин маалыматтарын жана жыйынтыктарын атайын курстарды, окуу-усулдук колдонмолорду, мамлекеттик кызматкерлерди кесиптик кайра даярдоодо, илимий эмгектерди жазууда колдонууга болот. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары, илимий айлампага киргизилген эмпирикалык маалыматтар мамлекеттик бийлик органдары тарабынан пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонуу жааты: Диссертациялык изилдөөнүн жоболорун жана тыянактарын, илимий айлампага кирген эмпирикалык маалыматтарын мамлекеттик бийликтин органдарында, “Саясат таануу”, “Укук таануу”, “Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу” жана башка адистиктер менен багыттар боюнча атайын курстарды даярдоодо жана өтүүдө пайдалануу сунушталат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Темирбековой Асель Темирбековны на тему: “Авторитарное управление как синдром политического процесса при переходе от тоталитаризма к демократии (на примере Кыргызской Республики)” на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 - политические институты, процессы и технологии.

Ключевые слова: политический процесс, политический режим, авторитаризм, демократия, политическая культура, конституция, парламент, политическая партия.

Объектом исследования являются политические процессы постсоветских республик, в том числе Кыргызстана.

Предметом диссертационного исследования являются современные виды недемократического и авторитарного режимов.

Цель диссертационного исследования заключается в определении влияния элементов авторитарного режима на политические процессы современного Кыргызстана при переходе от советского тоталитаризма к демократии.

Основой методологии исследования диссертации явились теория рационального выбора, неинституционализм, системный анализ, бихевиоризм, сравнительный анализ и др.

Научная новизна исследования: исследована влияние элементов авторитарного управления на политический процесс при политической модернизации; выявлено, что элементы авторитарного управления в так называемом “острове демократии”- независимом Кыргызстане начали устанавливаться с первых дней независимости; переход государственного управления в сторону парламентской формы управления исследован как один из способов ослабления авторитарного режима и укрепления демократических институтов и механизмов; исследованы проблемные стороны авторитарного управления отрицательно влияющие на стабильность и согласие.

Рекомендации по использованию:

Итоги диссертационного исследования, эмпирические данные, которые включены в научный оборот могут быть использованы органами государственной власти. Материалы научного исследования и заключения можно использовать в подготовке спецкурсов, при разработке учебно-методических комплексов, в обучении повышения квалификации и переподготовке государственных служащих, в проведении научных исследований.

Область применения: Положения и выводы диссертационного исследования, эмпирические данные, которые включены в научный оборот могут быть использованы органами государственной власти, при подготовке и проведении спецкурсов по специальностям «Политология», «Правоведение», «Государственное и муниципальное управление» и другим специальностям.

RESUME

thesis of Temirbekova Asel Temirbekovna on theme: “Authoritarian management as a political process syndrome during the transition from totalitarianism to democracy (on the example of the Kyrgyz Republic)” for aspiring the scientific degree of candidate of political science on specialty 23.00.02 – political institutions, processes and technologies.

Key words: political process, political regime, authoritarianism, democracy, political culture, constitution, parliament, political party.

The object of this research is the political processes of the post-soviet republics, including Kyrgyzstan.

The subject of the dissertation research is modern types of undemocratic and authoritarian regimes.

The aim of the dissertation research is to determine influence of authoritarian regime’s elements to the political processes of modern Kyrgyzstan during transition from Soviet totalitarianism to democracy.

The basis methodology of research is the theory of rational choice, neo-institutionalism, systemic analysis, bibehaviorism, comparative analysis, etc.

Scientific novelty of the research: was investigated influence of authoritarian governance’s elements on the political process in political modernization; it was exposed that elements of authoritarian governance in “democracy island” – independent Kyrgyzstan began to be established from the first days of independence; the transition of public administration to a parliamentary form of government has been explored as a way of weakening the authoritarian regime and strengthening democratic institutions and mechanisms; investigated problematic aspects of authoritarian governance negatively affecting stability and consent.

Theoretical and practical significance of research: materials of scientific research and conclusion can be used in preparation special courses, in working out educational and methodological complexes, in training to advance qualification and requalification civil servants, in conducting scientific research. The results of the research, empirical data that are included in scientific circulation can be used by state authorities.